

Judiskt liv i Norden

Gunnar Broberg, Harald Runblom
& Mattias Tydén, red.

Uppsala 1988

114351

forskare, den förste professorn var Elias Heyman (1870). Balneologen Levin som skapade Bieanstalten tangerar början av var period. I sammanhanget kan också nämnas pedagogen Otto Salomon som med av August Abrahamson donerade medel skapade slöjdskolan Nääs utanför Göteborg. Salomon är nu rätt glömd men hans idealistiskt hållna pedagogik – inte så olik Ellen Keys – vann runt sekelskiftet stor anslutning.

Men det är inom humaniora som det judiska bidraget var särskilt anmärkningsvärt. Det sammanfaller särskilt med den svenska litteraturvetenskapens utveckling, genom gruppen Karl Warburg, Henrik Schück och Oscar Levertin.⁵ Vi ska inte heller glömma Ernst Meyer fast hans produktion var ganska begränsad. Ett steg framåt och vi finner Martin Lamm, Schücks elev och med tiden kollega i Svenska akademien. De nämnda gav stadga åt svensk litteraturforskning – givetvis tillsammans med Gustaf Ljunggren, Fredrik Böök, Anton Blanck, Johan Mortenson och andra. Man behöver bara peka på Schück-Warburgs *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, utgiven i tre mäktiga upplagor från 1890-talet och framåt, för att ana betydelsen i deras insats. Härigenom gavs överblick samtidigt som litteraturbegreppet vidgades. Det av Schück och Levertin planlagda (och av Schück och Ruben G:son Berg genomförda) verket *Sveriges nationallitteratur* i tjugofem band (1909–12) etablerade en svensk klassikercorpus. I den följande perioden fullföljde Carl David Marcus, Holger Ahlenius, Lennart Josephson och Bernhard Tarschys traditionen. På gränsen till den senare generationen finner vi också Eli Heckscher, skaparen av ekonomisk historia som ett svenskt akademiskt ämne bl.a. med det monumentala *Sveriges ekonomiska historia*, ett av 1900-talets stora enskilda insatser i svensk humaniora.

Något decennium in på vårt sekel dyker ett par nyskapande konstnärer upp från Finland och därmed representerande en annan judenhet, filmregissören Mauritz Stiller och tonsättaren Moses Pergament. De bar sitt arv på mycket olika sätt, som redan framgår av att den ortodoxe Pergament behöll sitt förnamn medan Stiller av Moses gjorde "Mauritz" och för sina vänner helt enkelt blev "Mojje". Inom konsten gjorde Isaac Grünewald, son till en gårdfarihandlare, skandal och succé under flera decennier.

Den roll judiska förläggare och judiskt bokfolk spelat i svenskt kulturliv har väl aldrig riktigt uppmärksamats. Det är inte bara firman Bonnier under nu etthundrafemtio år som man ska komma ihåg. Hugo Geber var vid sekelskiftet Schücks, Lamm och andras förläggare. Sonen Nils Geber var f.ö. licentiat i litteraturhistoria för Schück. Gebers hade i sin tur utgått från Joseph Seligmans förlag, välkänt i samband med Strindberg och andra svenska klassiker; i sinom tid uppgick det i Wahlström & Widstrands för-

lag. Isaac Marcus' flitigt utnyttjade tryckeri inkorporerades i Norstedts, vars kapacitet därmed väsentligt ökade. Musikalier tryckte man vid den här tiden gärna hos Abraham Hirsch, och böcker distribuerades sedan av firman Seelig – och gör så fortfarande.

På samma sätt var bokhandeln i Sverige till sitt ursprung mer tysk och judisk än svensk. Förhållandet kan vara svårt att få överblick över, eftersom Isidor Bonnier i sin bokhandlarhistorik utelämnar härkomst. Samson och Wallin, som sedan blev Nordiska bokhandeln, var till hälften judisk. En annan viktig bokhandel var och är Gumperts i Göteborg, skött av grundaren och hans systerson Oscar Lamm. Även Bonniers höll boklådor, vilket kan studeras i Karl Otto Bonniers stora krönika över familjen. Självt hörde han vid sekelskiftet utan tvekan till landets mest inflytelserika män genom köpet av Dagens Nyheter 1907. Ernest Thiel hade samtidigt som ledande namn tagit över Svenska Dagbladet. I Göteborg var Felix Bonnier under en tid chefredaktör för Göteborgs-Posten. Mauritz Rubenson, "Handelstidningens flygande", skapade sitt rykte som den svenska pressens kanske förste uppsökande reporter. Inflytandet över media är oversägligt.

Så här kan man fortsätta och belägga omfattningen av den judiska kulturinsatsen i svenskt kulturliv vid sekelskiftet och däromkring. Naturligtvis blir uppräknningen ganska tradig läsning, men den kan försvaras av att förhållandet är okänt och värt att fundera över. Samtidigt ska man veta att den lika litet som andelen judar på Hanna Paulis målning *bevisar* något om det judiska inslaget i svenskt kulturliv, bara tjänar som fingervisning för vidare sökande.

Aktiviteten var imponerande särskilt om man betänker den judiska numerärens ringhet, 1880 räknad till 2 993, 1900 till 3 912 och 1910 till 6 112. En expansion alltså – men procentuellt kom man aldrig just över så mycket mer än 0,1%. Inte kan Åmål eller Katrineholm, orter med snarlikt invånarantal, presentera motsvarande antal berömdheter. För att inte ironisera över den svenska småstaden, så tillägger vi att ytterst få större orter nådde lika höga kulturella poängtal. Men detta genombrott kom inte över en natt utan hade förberetts successivt. Avgörande var lagförändringen 1870 då judiska bekännare tilläts inneha statliga ämbeten. Då hade behovet dämpats upp och de ekonomiska resurserna tillskapats.

Lagförändringen måste anses vara den viktigaste i svensk-judisk historia sedan Gustav III:s toleransedikt av 1782; den hade också föregåtts av en riksdagsdebatt med ståtliga inlägg av S. A. Hedlund, Viktor Rydberg och andra liberalt sinnade. Under perioden mellan de båda lagarna hade de

forskare, den förste professorn var Elias Heyman (1870). Balneologen Levin som skapade Bieanstalten tangerar början av vår period. I sammanhanget kan också nämnas pedagogen Otto Salomon som med av August Abrahamson donerade medel skapade slöjdskolan Nääs utanför Göteborg. Salomon är nu rätt glömd men hans idealistiskt hållna pedagogik – inte så olik Ellen Keys – vann runt sekelskiftet stor anslutning.

Men det är inom humaniora som det judiska bidraget var särskilt anmärkningsvärt. Det sammanfaller särskilt med den svenska litteraturvetenskapens utveckling, genom gruppen Karl Warburg, Henrik Schück och Oscar Levertin.⁵ Vi ska inte heller glömma Ernst Meyer fast hans produktion var ganska begränsad. Ett steg framåt och vi finner Martin Lamm, Schücks elev och med tiden kollega i Svenska akademien. De nämnda gav stadga åt svensk litteraturforskning – givetvis tillsammans med Gustaf Ljunggren, Fredrik Böök, Anton Blanck, Johan Mortenson och andra. Man behöver bara peka på Schück-Warburgs *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, utgiven i tre mäktiga upplagor från 1890-talet och framåt, för att ana betydelsen i deras insats. Härigenom gavs överblick samtidigt som litteraturbegreppet vidgades. Det av Schück och Levertin planlagda (och av Schück och Ruben G:son Berg genomförda) verket *Sveriges nationallitteratur* i tjugofem band (1909–12) etablerade en svensk klassikerkorpus. I den följande perioden fullföljde Carl David Marcus, Holger Ahlenius, Lennart Josephson och Bernhard Tarschys traditionen. På gränsen till den senare generationen finner vi också Eli Heckscher, skaparen av ekonomisk historia som ett svenskt akademiskt ämne bl.a. med det monumentala *Sveriges ekonomiska historia*, ett av 1900-talets stora enskilda insatser i svensk humaniora.

Något decennium in på vårt sekel dyker ett par nyskapande konstnärer upp från Finland och därmed representerande en annan judenhet, filmregissören Mauritz Stiller och tonsättaren Moses Pergament. De bar sitt arv på mycket olika sätt, som redan framgår av att den ortodoxe Pergament behöll sitt förnamn medan Stiller av Moses gjorde "Mauritz" och för sina vänner helt enkelt blev "Mojje". Inom konsten gjorde Isaac Grünewald, som till en gårdfarihandlare, skandal och succé under flera decennier.

Den roll judiska förläggare och judiskt bokfolk spelat i svenskt kulturliv har väl aldrig riktigt uppmärksamats. Det är inte bara firman Bonnier under nu etthundrafemtio år som man ska komma ihåg. Hugo Geber var vid sekelskiftet Schücks, Lamm och andras förläggare. Sonen Nils Geber var f.ö. licentiat i litteraturhistoria för Schück. Gebers hade i sin tur utgått från Joseph Seligmans förlag, välkänt i samband med Strindberg och andra svenska klassiker; i sinom tid upptäckte det i Wahlström & Widstrands för-

lag. Isaac Marcus' flitigt utnyttjade tryckeri inkorporerades i Norstedts, vars kapacitet därmed väsentligt ökade. Musikalier tryckte man vid den här tiden gärna hos Abraham Hirsch, och böcker distribuerades sedan av firman Seelig – och gör så fortfarande.⁷

På samma sätt var bokhandeln i Sverige till sitt ursprung mer tysk och judisk än svensk. Förhållandet kan vara svårt att få överblick över, eftersom Isidor Bonnier i sin bokhandlarhistorik utelämnar härkomst. Samson och Wallin, som sedan blev Nordiska bokhandeln, var till hälften judisk. En annan viktig bokhandel var och är Gumperts i Göteborg, skött av grundaren och hans systerson Oscar Lamm. Även Bonniers höll boklådor, vilket kan studeras i Karl Otto Bonniers stora krönika över familjen. Självt hörde han vid sekelskiftet utan tvekan till landets mest inflytelserika män genom köpet av Dagens Nyheter 1907. Ernest Thiel hade samtidigt som ledande namn tagit över Svenska Dagbladet. I Göteborg var Felix Bonnier under en tid chefredaktör för Göteborgs-Posten. Mauritz Rubenson, "Handelstidningens flygande", skapade sitt rykte som den svenska pressens kanske förste uppsökande reporter. Inflytandet över media är oundersägligt.

Så här kan man fortsätta och belägga omfattningen av den judiska kulturinsatsen i svenskt kulturliv vid sekelskiftet och däromkring. Naturligtvis blir uppräknningen ganska tradig läsning, men den kan försvaras av att förhållandet är okänt och värt att fundera över. Samtidigt ska man veta att den lika litet som andelen judar på Hanna Paulis målning *bevisar* något om det judiska inslaget i svenskt kulturliv, bara tjänar som fingervisning för vidare sökande.

Aktiviteten var imponerande särskilt om man betänker den judiska numerärens ringhet, 1880 räknad till 2 993, 1900 till 3 912 och 1910 till 6 112. En expansion alltså – men procentuellt kom man aldrig just över så mycket mer än 0,1%. Inte kan Åmål eller Katrineholm, orter med snarlikt invånarantal, presentera motsvarande antal berömdheter. För att inte ironisera över den svenska småstaden, så tillägger vi att ytterst få större orter nådde lika höga kulturella poängtal. Men detta genombrott kom inte över en natt utan hade förberetts successivt. Avgörande var lagförändringen 1870 då judiska bekännare tilläts inneha statliga ämbeten. Da hade behoven dämpats upp och de ekonomiska resurserna tillskapats.

Lagförändringen måste anses vara den viktigaste i svensk-judisk historia sedan Gustav III:s toleransedikt av 1782; den hade också föregåtts av en riksdagsdebatt med ståtliga inlägg av S. A. Hedlund, Viktor Rydberg och andra liberalt sinnade. Under perioden mellan de båda lagarna hade de